

*Завальнюк О.М.,
м. Кам'янець-Подільський*

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1918-1920 РОКІВ)

Висвітлюється питання про започаткування духовно-церковної традиції молодшої вищої школи доби Української революції 1917-1921 рр. на прикладі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Звернено увагу на безпосередню участь православних єпископів і священників у проведенні святкових масових заходів у цьому виші, діяльність Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, членами якого було багато представників трудового колективу, студентства, спрямовану на розвиток українського церковного відродження, перетворення університетської церкви св. Миколая на центр першої у місті української парафії, флагамена у реалізації державної політики у церковній сфері.

Ключові слова: Церква, Кам'янець-Подільський державний український університет, Українське православне Кирило-Мефодіївське братство, професорсько-викладацький склад, студентський контингент.

Теперішнє українське суспільство успішно реалізує цивілізаційне надбання щодо свободи віросповідання. Церква, яку радянський режим нещадно переслідував і намагався повністю витіснити із духовного життя народу упродовж багатьох десятиліть, завдяки новітньому національному відродженню, організованому українською державою, відновилася як поважний суспільний інститут і відіграє провідну роль у задоволенні світоглядних і духовно-культурних запитів віруючих, зокрема й молодих, прививає їм невідміручі християнські цінності.

Тим самим відроджено українську державно-християнську традицію, якої дотримувалися державотворці доби Української революції 1917-1921 рр. У той час Православна Церква підтримувала національні державні утворення і, зокрема, творені ними молоді українські вищі школи – основу майбутнього культурного розвитку країни. Новостворені університети зайняли чітку процерковну позицію, всіляко намагалися дотримуватися різних церковно-релігійних норм, обрядовості, бути опорою православного християнства. Один із найбільш яскравих прикладів такої діяльності

пов'язаний з Кам'янець-Подільським державним українським університетом (К-ПДУУ) (1918-1921 рр.), у якому готували священників для Української Автокефальної Православної Церкви.

У науковій літературі є певні напрацювання, що стосуються цього питання [1; 2; 8; 9; 10]. Утім поки-що немає цілісного дослідження, яке б розкривало усі найбільш важливі складові піднятої теми, що і спонукає до виконання окремої статті. Її метою є з'ясування ролі церкви та церковно-релігійної обрядовості у житті трудового колективу і студентського контингенту К-ПДУУ як інструмента збереження духовного зв'язку з українським народом, демонстрації вірності християнсько-православній традиції, яка мала сприяти подоланню глибокої моральної кризи в суспільстві, посиленню духу і стійкості для виживання у надзвичайно складних економічних умовах, утвердженню віри у кращі прийдешні часи.

Передусім зазначимо, що серед ініціаторів і найбільших прихильників ідеї заснування Кам'янець-Подільського університету на початку 1918 р. був один із авторитетних церковних діячів, науковець і краєзнавець Ю.Й. Сіцінський. Він увійшов до складу університетської комісії міської думи, озвучив у ній пропозицію передових православних священників про необхідність передбачити у структурі майбутнього вишу, зокрема, богословського факультету, з жовтня 1918 р. став парохом університетської церкви св. Миколая, помічником бібліотекаря, а через кілька місяців - приват-доцентом по кафедрі церковної археології на згаданому факультеті [21].

Готуючись до відкриття університету, І.І. Огієнко як голова університетської комісії, що займалася вирішенням організаційних, фінансових, матеріально-технічних та інших питань, запропонував залучити церкву до велелюдного святкового дійства, запланованого на 22 жовтня 1918 р. Згодом він згадуватиме, що, враховуючи різноконфесійність тих, хто працював і навчався у виші, на урочистості запросили, у першу чергу, митрополита київського Антонія Храповицького, щоб той поблагословив заклад і його колектив Острозькою Біблією 1581 р. Утім через різні несприятливі обставини той не зміг прибути, переключивши свою місію на єпископа Чигиринського Дмитрія Вербицького. Крім нього, в урочистостях взяли участь й інші високі святі отці: єпископ Подільський і Брацлавський Пимен (Кам'янець-Подільський) [11, с.122], священник Микола Смирнов (Київська духовна академія), богослови УГКЦ зі Львова (прізвища не зафіксовано). Римо-католицьку Церкву представляв біскуп Маньковський, іудеїв – головний рабин Кам'янця-Подільського Оксман [11, с.121; 16, с.101, 106].

Вікопомний день в історії університету розпочався службою Божою в домовій університетській церкві, яку відправили єпископ Пимен, кафедральний протоієрей Ілія Лебедев, ректор Подільської духовної семінарії протоієрей Віктор Якубович, настоятель університетської церкви Юхим Сіцінський, протоієрей Олександрівської церкви Іоанн Пухальський, член консисторії Ігіль Саковський і священник Польсько-фільварецької церкви Никодим Карпович. На причаснім проповідь українською мовою виголосив протоієрей Сіцінський. В олтарі стояв єпископ Уманський, Пресвященний Димитрій. Приміщення церкви було заповнене поважними гостями [17, с.110]. За О.М. Пашенко, „ціла церква й цілі широкі сходи перед нею аж до нижнього поверху – все було залите сонцем і наповнено тільки приїжджими гістьми. А з місцевих – представниками організацій: у повному складі була Миська Дума, Рада „Просвіти” й Земські Управи... Співав свій студентський хор...” [12, с.121].

Від усіх церков Кам'янця-Подільського, де спочатку відбулася служба Божа з нагоди відкриття українського університету, хресною ходою направилися віруючі на чолі з священниками, які згодом об'єдналися, і о 12.00 прибули до будинку вишу спільною колоною. Духовні отці взяли участь у святковому дійстві в стінах закладу, зокрема вони внесли в університетську церкву, де відбувалася літургія, ікону св. Архистратига Михаїла й хорогви та процесійний хрест [11, с.117; 18, с.109-110].

Відповідно до програми, яка, зокрема, передбачала привітання і благословення університету від вищого духовенства, під час урочистого засідання ради професорів виступили високі духовні чини. Зокрема, Єпископ Пимен побажав, щоб праця університету йшла під проводом церковної науки, поблагословив ректора іконою св. Архистратига Михаїла; єпископ Чигиринський Димитрій назвав виш „другим рідним сином православної церкви, осередком, де буде розвиватися вільно православна богословська наука на користь усьому українському народові”, благословив І. І. Огієнка від імені митрополита Антонія іконою Божої матері Озерянської і передав у дар від української церкви і Києво-Печерської лаври Біблію Острозького видання 1581 р. „як залог мира і любови між правосл[авною] Церквою і Кам'янець-Подільським українським університетом”. Молебень відбувався за участі місцевого національного хору; Апостола і Євангеліє зачитали українською мовою, нею ж виголосили многолітня, проголосили вічну пам'ять „усім усопшим українським князям і гетьманам, усім почивши українським письменникам і діячам, всім положившим своє життя за Україну” [11, с.122; 18, с. 110, 126-127].

Від Київської духовної академії університет вітав священник Микола Смирнов: подарував 19 скринь богословської літератури, українською

мовою благословив ректора і раду професорів [5, с.141]. Подільське православне духовенство у своєму вітальному адресі за підписами єпископа, керуючого єпархією і ще 10 протоієреїв і священників наголосило, що у цей день по всіх церквах правиться служба Божа, „устами духовенства линує до єдиного престола Божого молитви всього рідного Поділля” і побажало, щоб „ширилась [університетська] наука ... поруч і під промінням вічної науки Христової” і нею „начувалось молоде покоління України” [15, с.153-154]. А старий і огрядний отець Кирило Стиранкевич, який у 1905-1907 і наступних роках очолював губернський осередок чорносотенного Союзу руського народу, який з ненавистю ставився до українського національного руху, взявши слово для віншування університету, під впливом святкової події, що об'єднала тисячі людей різних національностей, покаюся за своє політичне минуле і дав щиру обітницю вірою і правдою служити українській справі, рідному народові, якій не зради до останніх днів свого життя [12, с.89-90].

Словом, церковно-духовна складова у святкових заходах була надзвичайно сильною і виразною, наповняла душі їх учасників неповторним піднесенням, глибокими враженнями – багато людей усміхалися, радісно плакали, тричі цілувалися, як на Великдень. У них було переконання: все, що відбувалося у той день, є великою, потрібною і богоугодною справою, а отже і доля вишу, створеного спільними зусиллями влади і громади, схваленого Церквою, має бути багатообіцяючою, світлою та корисною на віки. Зрештою, і у грамоті гетьмана Павла Скоропадського на адресу ново-посталої вищої навчальної заклади йшлося про „Боже благословеніє на це огнище Народної Освіти”, яке мало служити справі широкого відродження національної культури, всього українського народу [18, с.148]. За участь святих отців в урочистостях з нагоди відкриття вишу, виявлення йому своєї особливої пошани через влаштування багатолюдної процесії віруючих зі своїми духівниками вулицями міста, за безпосередню участь у святковій літургії і відкритому засіданні ради професорів, виголошення щирих, змістовних, теплих промов, І.І. Огієнко письмово висловив їм щиру подяку від професорсько-викладацької корпорації, усіх працівників і студентів [6].

І надалі, коли тут чи розпочинався навчальний рік, чи відзначали першу, а згодом і другу річницю існування університету, чи приймали високих державних діячів – першим обов'язковим заходом була літургія в університетській церкві, яку відвідували керівники вишу і факультетів, професура, гості. Окремі духовні отці виступали з привітаннями на засіданнях ради професорів або ж під час богослужіння. На одному із них, яке відбулося 22 жовтня 1919 р., священник Василь Липківський, член нещодавно створеної державною владою Українського Священ-

ного Синоду, майбутній митрополит УАПЦ, наголосив, що у минулі століття наша нація мала свою українську церкву, що забезпечувало її високий культурний розвиток. Нині ж центрами культури покликані стати українські університети, які дадуть змогу повернути народові втрачені, колись високі позиції, „почесне місце в культурному розумінні серед своїх сусідів”. Від Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, яке рішуче обстоювало реформування православної церкви на національних засадах, слово надали Володимиру Чехівському. Богослов, блискучий оратор, колишній глава українського уряду закликав усіх студентів, усіх працівників української культури рішуче стати на відсіч білогвардійщині, яка руйнує все українське, у першу чергу державність, захистити українську національну культуру, величезний світ знань і науки, представлений університетом, який має вже дворічну історію [19].

Під час свого повернення з Варшави в Україну Головний Отаман Симон Петлюра 1 травня 1920 р. завітав до Кам'янець-Подільського, зокрема навідався до університету, де йому влаштували пишну і вельюдушну зустріч. У плані візиту були й відвідини короткотривалої літургії в тутешній церкві. Службу Божу українською мовою правив священник Петро Табінський, який не підкорився відстороненню від церковної діяльності, накладеному на нього єпископом Пименом через відмову використовувати у літургії церковно-слов'янську мову. І. І. Огієнко пізніше писав: „Проваджу С. Петлюру – хоч і ес-дека – українським віковим звичаєм найперш до Університетської Церкви, де сонм міського духовенства з о. протоіереєм Є. Сіцінським [П. Табінським. – Авт.] править коротенького молебня [16, с.327]. Наприкінці цього дійства святий отець проголив „Президентові Української Держави, слугі Божому Симону, многая літа” [12, с.314]. Високий гість був загалом вражений зустріччю, продемонстрованим в дії осередком Української Православної Церкви, який рішуче підтримував національну державну владу, обстоював її курс на суверенну, незалежну, соборну Українську Народну Республіку. Це тішило главу держави, який наступного року у листі до міністра ісповідань І. І. Огієнка звернув увагу на актуальну потребу „націоналізації нашої церкви” [13, с.199-200].

22 жовтня 1920 р., після завершення багатолюдного молебна в церкві університету, який супроводжував виступ студентського церковного хору, протоіерей, член Українського Священного Синоду Ю. Сіцінський ще до початку урочистого засідання ради професорів вказав на велике значення дворічного існування Кам'янець-Подільського державного українського університету, який став світочем культурного відродження українців, рідною домівкою для двох тисяч студентів, 70% яких були православними

християнами, – майбутніх професійних освітян, юристів, агрономів, богословів [17].

Університетська церква проявляла себе у духовному житті трудового колективу і студентства не лише в урочисті, найбільш пам'ятні дні, яких упродовж року набиралося не так багато. Надзвичайно важливим в українському церковному відродженні стало перетворення цієї церкви на центр першої Української парафії у Кам'янці-Подільському [12, с.314; 8, с.22], яка складалася передусім з ректора, проректора, деканів, викладачів, працівників і частини студентів-українців, а також групи національно свідомих кам'янчан, вихідців з різних регіонів України, яких приваблювали проповіді рідною мовою і спів українського церковного хору [14]. Священик Петро Білон так згадував про той час: „Я, як студент, досить часто виголошував в університетській церкві проповіді в присутності численого професорського складу. Довелося раз виголосити проповідь і в час великоднього свята, де були присутні міністри та вищі урядовці уряду. А серед них великий церковний діяч і золотоустий проповідник Володимир Чехівський. По службі Божій В. Чехівський підійшов до мене і погратулював за мою проповідь... Я виголошував проповіді і в інших церквах Кам'янця-Подільського” [12, с.315].

У лютому, за іншими даними, влітку 1919 р. [4, с.2] при університеті організувалось Українське православне Кирило-Мефодіївське братство (УПКМБ), яке очолив професор В.О. Біднов, декан богословського факультету К-ПДУУ. Статут цієї організації доручили виробити В. О. Біднову, Ю. Й. Сіцінському і М. М. Васильківському (його затвердили лише у вересні того ж року [18]). У своїй повсякденній діяльності УПКМБ відстоювало православну віру, необхідність реструктуризації Церкви на українській основі, проведення служби Божої у кожному храмові українською мовою, а також згуртовувало українців-патріотів навколо ідеї УАПЦ, українського відродження взагалі [3, с.114-115]. Щонеділі тут правилася служба Божа, співав церковний хор, утворений зі студентів і працівників вишу. У проповідях українських священників постійно лунали заклики зміцнювати свій дух, не піддаватися панічним настроям, шукати сили для переборення кризових явищ, родинних нестатків, активно підтримувати своїх рідних, друзів, товаришів, надавати посильну допомогу національній державі, її армії, об'єднуватися проти ворогів країни. У найбільшій мірі це стосувалося молодого покоління, яке стикалося з великою кількістю особистих проблем, не мало достатніх засобів для життя, голодувало і не завжди виживало. Чимало юнаків і дівчат мали намір покинути навчальну працю, щоб врятуватися у селах. Щоб запобігти цьому, священники намагалися зцілити молодечі душі, запобігти неправильним вчинкам, утримати від нерозважливості, закликали жити

щоденно з Богом, вибачати людям їхні провини, а головне наставляли на пошук сил у поборенні посланих випробувань, забезпеченні християнської добропорядності та по-можливості вселяли віру у неминучість кращого прийдешнього.

Крім того, в церкві проводився запис у члени Братства. На жаль, встановити точну кількість братчиків не має змоги. Вважаємо, що їх число не було постійним, але не опускалося менше сотні, враховуючи чисельність професорсько-викладацької корпорації (65 осіб [11, С.270-271]) і студентів богословського факультету (48 осіб [7, с.596-599]) (Петро Білон, який постійно брав участь у богослужіннях, що відбувалися в університетській церкві, стверджує, що влітку - восени 1919 р. сюди „вчашала виключно інтелігенція, бо ж у Кам'янці перебували тоді всі міністерства УНР” [12, с.314]. А це сотні і сотні осіб). На чолі Братства стояла Рада, що обиралася демократичним шляхом і була повноважна вирішувати біжучі справи, координувати його роботу. Важливі ж питання життєдіяльності Церкви виносилися на загальні збори, які завжди проводилися в головному університетському будинкові і збирали велику аудиторію. Члени організації обговорювали церковні події, швидко реагували на зміну ситуації в зв'язку з діяльністю УПЦеркви, ухвалювали відповідні рішення. Так, 23 листопада 1919 р. вони виступили з рішучим протестом проти ігнорування єпископом Подільським і Брацлавським Пименом розпорядження міністра ісповідань УНР про українізацію служби Божої і ведення українського листування з очолюваним ним міністерством. Збори заявили про недопустимість усунення від церковної служби п'ятеро священників Кам'янця-Подільського, які впроваджували під час богослужіння українську фонетику у вимові церковно-слов'янських текстів. Присутні висловились за те, що припинення молитовного поминання й проголошення у службі Божій імені патріарха Тихона, а також агітація проти Московської патріархії, спроба усунути російського єпископа від виконання обов'язків керівника єпархії, входження трьох із п'яти опальних священників до складу Українського Священного Синоду, оголошеного Пименом протизаконним, не можуть бути підставою для припинення духовно-пастирської діяльності цими панотцями на користь УПЦ [8, с.22-23]. Своє слово на підтримку українських священників-патріотів рішуче сказало й студентське віче К-ПДУУ.

Великим досягненням Братства стало обрання на його загальних зборах кандидатом на посаду міністра ісповідань УНР ректора К-ПДУУ І.І. Огієнка, рішучого поборника незалежної, справді Української Церкви, одного із найбільш активних учасників відродження нації. Ухвалене рішення було схвально сприйнято Директорією УНР, після чого професор-патріот зайняв вакантне місце (за сумісництвом) в уряді І. П. Мазепи. Від-

повідна постанова з'явилася 15 вересня 1919 р. [4, с.2; 15, с.127]. З подачі нового міністра Директорія УНР 7 жовтня 1919 р. видала декрет про автокефальність Української Православної Церкви. Враховуючи той факт, що значна частина студентського загалу (166 осіб) і кілька викладачів університету, а також чимало переселенців, які з липня 1919 р. проживали у місті, за віросповіданням були греко-католиками, міністр своїм наказом передав у розпорядження новоствореної парафії Української греко-католицької церкви церковне приміщення, яке у комплексі будівель колишньої міської другокласної церковної школи знаходилося у тимчасовому користуванні вишу [15, с.131, 132].

Не зважаючи на всебічну підтримку з боку духовного відомства, УПКМБ у той час так і не змогло вийти за межі університетської церкви, розвинути Українську православну парафію за рахунок інших храмів з їхніми церковними громадами, що діяли у місті, зокрема Казанського кафедрального собору, який мали намір зробити центром великої Української православної громади Кам'янка-Подільського (задум вдалося реалізувати під час господарювання в місті більшовиків у липні – вересні 1920 р.). 28 серпня у цьому соборі відбулося перше богослужіння. Братчики виробляли великі плани на майбутнє, утім в ніч з 4 на 5 вересня 1920 р. храм з невідомих причин загорівся (скоріш за все, через підпал противників української автокефалії). Пожежники ліквідували вогонь, який, проте, встиг завдати величезних матеріальних збитків одному з найкращих в архітектурному сенсі православних храмів міста. Після цього його закрили на довготривалий ремонт [8, с.24], братчики ж у зв'язку з цим втратили можливість задовольняти свої постійні релігійні потреби (на час діяльності ревкому університетська церква, як і богословський факультет, не працювали через проведення у життя нової політики, спрямованої на відокремлення церкви від держави і школи від церкви). А відновлення української влади з останньої декади вересня і до середини листопада 1920 р. покращило їх становище лише тимчасово. З 7 грудня 1920 р. за наказом в.о. комісара університету Дмитра Мізіна остаточно припинив діяльність богословський факультет, який був надійною опорою Братства [11, с.775]. У лютому 1921 р. ухвалили рішення про реорганізацію самого університету, на базі якого створювали два автономних інститути радянського типу. Не краща доля спіткала й університетську церкву, приміщення якої у березні того ж року передали під новостворюваний музейний заклад. Усе церковне майно, яке до того використовувалося у богослужінні, під час проведення різних церковних обрядів і заходів та з погляду ревізорів не мало музейної цінності, спрямували до української парафії Казанського кафедрального собору [11, с.793].

Отже, у духовному житті колективу Кам'янець-Подільського державного українського університету важливу роль відіграла Православна Церква: вона благословила новостворений заклад, надала святковим заходам з нагоди його відкриття великої помпезності, масовості, провела низку спеціальних богослужінь на його честь, які забезпечували сприймання віруючими першої на Поділлі української національної школи як вияв історично зумовленого національного відродження, як чинника стимулювання розвитку української культури і одного із найбільших досягнень міста. У виші діяла своя церква св. Миколая, у якій набували фахових якостей майбутні практикуючі священники, відбувалися богослужіння з нагоди різних важливих для університету і міської громади подій, гуртувалися члени Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, що обстоювали православну автокефалію в Україні і розгортали відповідну діяльність. Університетська церква реалізувала в межах своїх можливостей державно-церковну політику щодо українізації служби Божої, надавала своїм парафіянам велику морально-християнську підтримку, закликала допомагати ближнім, організувала збір коштів на лікування хворих і поранених козаків армії УНР. З встановленням радянської влади в місті університетська церква припинила богослужіння, а навчальний заклад зазнав атеїзації. Про християнські цінності перестали говорити.

Джерела та література:

1. Адамський В.Р. Навчальний процес на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету / В.Р. Адамський // Гілея: наук. вісник: зб. наук пр. – К.: Гілея, 2015. – Вип. 94 (2). – С.40-44.
2. Адамський В. Р. Культурно-просвітницька діяльність корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Гуманітарний корпус: зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – Вінниця: ТОВ „Нілан-ЛТД”, 2015. – Вип.4. – С.3-5.
3. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посіб. / Б. І. Андручишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
4. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В. Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. Річник 5. – Прага, 1931. – Кн.1. – С.1-9.
5. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький; підгот. тексту, вступ. стаття та імен. покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2013. – 239 с.
6. Державний архів Хмельницької обл., ф.р.-582, оп.1, спр.5, арк.13.

7. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
8. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну Українську Православну Церкву в 1919-1920 роках / О. М. Завальнюк // Науково-практична конференція „Культура України і слов'янський світ” (м.Кам'янець-Подільський): тези доп. та повідомлень. – К., 1992. – Ч.І. – С.22-24
9. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.
10. Завальнюк О. М. Християнські морально-етичні засади в житті колективу Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Християнство в історичній долі України (до 1025-ї річниці хрещення України-Руси): тези доп. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.15-20.
11. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / укл. і автори статті С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – 848 с.
12. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.): ювілейні спогади / упоряд. та автор передмови В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2015. – 359 с.
13. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969 / упоряд.: І Преловська та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2011. – 744 с.
14. Наш шлях: безпартійна газета. – Кам'янець-Подільський, 1920, 28 березня.
15. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., автор передмови і коментарів Микола Тимошик / Іван Огієнко (митрополит Іларіон). – К.: Наша культура і наука, 2005. – 464 с.: іл. вкл.
16. Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. (уринок споминів) / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник, присвячений вивченню української культури. – Львів, 1936. - Кн. 5(14). - С.321-331.
17. Подольський край. – Каменец-Подольск, 1920, 26 окт.
18. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / укл., автор переднього слова і досліджень О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
19. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919, 24 (11) жовтня.
20. Шлях. – Вінниця, 1919, 30 вересня.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2582, оп.1, спр.2, арк.82.